

LUND UNIVERSITY

Byggherrar och porträttmotiv – ett arkeologiskt perspektiv på aktörer och individer i det tidigmoderna Sverige

Hansson, Martin

Published in:

Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt.

2010

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hansson, M. (2010). Byggherrar och porträttmotiv – ett arkeologiskt perspektiv på aktörer och individer i det tidigmoderna Sverige. I A. Lihammer, & J. M. Nordin (Red.), *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. (Vol. Studies 17). Statens historiska museum.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MODERNITETENS MATERIALITET

ARKEOLOGISKA PERSPEKTIV PÅ DET MODERNA
SAMHÄLLET'S FRAMVÄXT

RED. ANNA LIHAMMER & JONAS M NORDIN

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES 17

Statens historiska museum
box 5428
SE-114 84 Stockholm
Sweden
www.historiska.se

OMSLAGSILLUSTRATION

Omslagets collage består av bilder ur inlagan. Se hänvisningar och uppgifter om bildrättigheter vid respektive bild där. Undantaget är den lilla röda krokodilen, foto Richard Orlinski, Wikimedia commons.

© 2010, Författarna

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES
Huvudredaktör: Fredrik Svanberg

Formgivning av layoutmall: Thomas Hansson

Tryckt av NRS tryckeri, Huskvarna, 2010

THE MUSEUM OF NATIONAL ANTIQUITIES, STOCKHOLM. STUDIES 17
ISSN 0349-8182

ISBN 978-91-89176-42-3

BYGGHERRAR OCH PORTRÄTTMOTIV

ETT ARKEOLOGISKT PERSPEKTIV PÅ AKTÖRER OCH INDIVIDER I DET SENMEDELTIDA OCH TIDIGMODERNA NORDEN

MARTIN HANSSON

INLEDNING

För turister i sydöstra Skåne är borgen Glimmingehus ett välkänt besöksmål. Den höga stenbyggnaden, Nordens bäst bevarade medeltida borg, syns på långt håll över slätten. Väl framme kan man när man står i begrepp att träda in i byggnaden studera en vackert utformad stenplatta över ingången till borgen. Stenplattan, som ursprungligen möjligen satt någon annanstans, berättar att Jens Holgersen av släkten Ulfstand lät uppföra Glimmingehus år 1499. Stenhuset på Glimmingehus är således ett minnesmärke, inte bara över medeltiden med dess riddare och borgar, utan även över en enskild individ. Det sena 1400-talet är början på en ny tid, renässansen, då enskilda individer allt mer träder fram ur historiens skuggor. Renässansen är den period som 1800-talsforskaren Jacob Burckhardt såg som den tid då den moderna individen föddes (Burckhardt 1944).

Avsikten med den här artikeln är att försöka studera denna process ur ett arkeologiskt perspektiv i det senmedeltida och tidigmoderna Danmark och Sverige, där aristokratins residens samt 1500- och 1600-talens porträttmåleri och gravmonument används som utgångspunkt. Är det så att vi nu i den materiella kulturen verkligen kan se hur individer framträder tydligare än tidigare, eller är individen fortfarande bunden av släkt och andra grupperingar?

Det senaste årtiondet har sett ett ökande antal arkeologiska studier som fokuserat på dåtidens människor som handlande aktörer. Begreppet *agency* slog igenom inom anglosaxisk forskning under 1990-talet. Teorier kring individens roll i samhällsutvecklingen, människan som medveten kulturvarelse, har sina rötter i den antika grekiska filosofin. Människans roll i samhället var

även väsentliga för 1700- och 1800-talstänkare som Jean-Jacques Rousseau, David Hume, John Locke, Adam Smith och John Stuart Mill. De utvecklade en individcentrerad filosofi om människans fria vilja och hennes möjlighet eller begränsningar för ett fritt val (Dobres & Robb 2000:4, 7f). Det finns dock inneboende svårigheter med att som arkeolog studera dåtid ur ett individperspektiv. Mycket av kritiken mot den processuella arkeologin handlade om att forskningen ofta hamnade i diskussioner kring opersonliga system. Man har koncentrerat sig på att analysera mönster och system, för exempelvis varuutbyte, handel och maktrelationer, men missat att studera de regler och föreställningar som ger systemen mening (Shanks & Tilley 1987:51ff och där anförd litteratur.). Det är bland dessa regler och meningar vi hittar de enskilda aktörerna och deras handlande. Att knyta ett arkeologiskt material till enskilda individers handlande är dock många gånger svårt, även om det ibland låter sig göras (t.ex. Carelli 2001a; Nordin 2009).

En ökad teoretisk medvetenhet har utan tvekan skärpt diskussionen och vidgat forskningsområdena. Det har också lett till en insikt om behovet av att studera den enskilde aktören även i förhistoriska och historiska samhällen och inte bara, vilket ofta varit fallet, redogöra för biografin för historiska personer. Men arkeologiska studier av aktörer är förknippade med en mängd svårigheter. En självklar svårighet är naturligtvis problemen med arkeologiska dateringar, som vanligtvis är alltför grova och omfattar längre tid än en enskild individs beräknade livstid. Ett annat problem kan vara hur man ska koppla den materiella kulturen till specifika individer, vilket vid sidan av gravanalyser, kan vara vanskligt. Det ständigt närvarande tolkningsproblemet rörande aktör och struktur som förklaringsfaktor för förändring är ett annat problem (jfr. Giddens 1984).

Historisk arkeologi är till viss del lyckligt lottad att ha skriftliga källor till sitt förfogande som kan ge biografisk information om enskilda individer. Men när så är fallet blir det av största vikt att studera personen i fråga i sin historiska och sociala kontext, om vi ska kunna förstå en individs handlingar och inte begränsa oss till att studera en namngiven individ. Människor i tidigare samhällen var inte nödvändigtvis individualiserade på samma sätt som idag, identiteter kan ha varit betydligt mer temporära och beroende av olika sammanhang. För att förstå individens roll i historien måste man sätta in denna eller denne i sin rätta kontext. Studier av aktörer måste ta hänsyn till företeelser som tid, klass, grupp och genus. Således måste olika metoder användas vid studier av aktörer i skilda tidsperioder, eftersom de teoretiska relationerna mellan individ och struktur ser olika ut i skilda samhällen (Johnson 2000:213f; Fowler 2004).

Människor är dock sociala varelser och agerar aldrig enbart som individer utan ingår i större sammanhang, grupper och klasser. Med tanke på den inne-

boende problematiken mellan att koppla materiell kultur till specifika individer är frågan om inte arkeologer när de vill undersöka aktörer egentligen ofta talar om grupper eller klasser. Klassbegreppet är delvis belastat av sitt marxistiska arv. Enligt marxismen bör klassbegreppet bara användas för perioder efter den industriella revolutionen. Det var under 1800-talet som arbetarklassen blev medveten om sin egen existens och det är från och med nu som man kan identifiera institutioner och partier bundna till olika klasser i samhället (Thompson 1983:160). Eftersom klassbegreppet inom historisk forskning är så starkt kopplat till dess marxistiska definition undviker man ofta att använda det för tidigare perioder. Men klass som analytiskt begrepp är dock högst relevant även före den industriella revolutionen så länge man inte använder det i dess rent marxistiska betydelse. Även om kampen i samhället stod mellan olika grupper, rang eller stånd, bör man kunna tala om klasskamp, det viktiga är att inse att klasser inte existerar oberoende av andra historiska realiteter. Enligt Edward Palmer Thompson kommer folk på att de lever i en viss typ av samhälle, identifierar motstridiga intressen och börjar kämpa om dessa frågor, vilket så småningom leder till upptäckten av klassen som sådan. Klassmedvetandet är således i den meningen det sista stadiet i en lång utveckling (Thompson 1983:160ff).

Att använda klassbegreppet även för medeltid och tidigmodern tid är således fullt möjligt. Synen på medeltiden som ett utpräglat gruppsamhälle framträder hos flera forskare och här skulle man ibland också kunna använda begreppet klass. Harald Kleinschmidt menar att det medeltida samhället var baserat på grupper av olika typ, släktbaserade, grannbaserade eller yrkesbaserade. En individ kunde vara medlem i flera grupper samtidigt, både del i en släktgrupp och en bygemenskap. Under 1000- och 1100-talen blev politiskt och socialt baserade grupper, som kyrkan, köpmännen och aristokratin, allt viktigare. Dessa grupper förenades av gemensamma identiteter, produktionsformer och värderingar och var också ofta särskilda genom lagstiftning (Kleinschmidt 2000:108ff). Den här typen av grupper, där kanske aristokratin är den tydligaste, kan redan under medeltiden ses i ett klassperspektiv. Aristokratin var en grupp som var medveten om sin egen roll och betydelse och arbetade aktivt för att hålla det sociala och ibland även rumsliga avståndet till andra grupper i samtiden (Hansson 2006).

Genom att kombinera historiska och arkeologiska källor är det möjligt att studera aktören genom historien, hur dessa uttryckte sig genom materiell kultur samt hur den materiella kulturen uttrycker aktören. För just historisk arkeologi är detta särskilt intressant, inte minst under senmedeltid och tidig historisk tid, som traditionellt har setts som den tid då den moderna individen

etableras som begrepp (Burckhardt 1944). Frågan är dock huruvida den materiella kulturen enbart talar om individer eller om det handlar om grupp- eller klassmedvetande, eller både och.

INDIVIDENS FÖDELSE

Medeltiden och renässansen är den tidsperiod som många forskare har sett som den tid då den västliga formen av individualism föds. Individualismen har traditionellt setts som en konsekvens av 1400-talets renässans i Italien, ända sedan Jacob Burckhardts studie i ämnet publicerades första gången i mitten av 1800-talet (Burckhardt 1944). Under medeltiden sågs en person som en integrerad del i den gudomliga skapelsen. Även om människan var en individ, var individen intimt förknippad med skapelsen och en del av denna (Fowler 2004:13ff anförd litteratur). Burckhardt hävdade att renässansen var den tidsperiod då människan blev medveten om sig själv som objekt, delvis som en konsekvens av återupptäckten av antiken. Individen skildes från skapelsen och sågs som ett eget objekt med egen vilja. Burckhardts studie har haft stor betydelse och renässansen ses fortfarande som en betydelsefull period i utvecklingen mot den moderna individualismen, även om perspektiven har breddats sen dess och viss kritik har riktats mot Burckhardts teser (Johnson 2000:215; Olin 2005:428).

Ett antal studier efter Burckhardt har uppmärksammat att individualiteten uppträdde betydligt tidigare. Redan under den så kallade "1100-talets renässans", finns klara tecken på att människor började uppfatta sig som individer (Haskins 1927; Ullmann 1966; Morris 1972; MacFarlane 1978). I sin avhandling om 1100-talets Danmark menar Peter Carelli att detta var en period då flera viktiga kulturella förändringar mot en ökad individualisering i samhället ägde rum. Bland annat kan man se flera tecken på ett alltmer privatiserat ägande i en begynnande kapitalistisk process (Carelli 2001b).

Redan under 1100-talet sker ett första återupptäckande av antiken och dess vetenskapliga traditioner. Detta ledde till en kulturell vitalisering, ett ökat intresse för historia och vetenskap. Det här var också den tid då de första självbiografierna började skrivas. Aron Gurevitj har hävdad att även om det skriftliga källmaterialet från perioden är fragmentariskt och framför allt berör människor från samhällets övre skikt, är det ändå berättigt att tala om individualismens födelse redan under 1100- och 1200-talen. Den här tidiga formen av individualism kan dock bara förstås om aktören sätts in i sin sociala kontext, eftersom det endast var inom ramen för denna grupp som individualiteten kunde uttryckas (Gurevitj 1997). Medeltidens individualitet var således anorlunda än den som utvecklades senare, då den måste ses inom ramen för ett

grupperspektiv. En riddare kunde endast uttrycka sin individualitet inom sin egen grupp, precis som det var socialt omöjligt för en bonde att agera på annat sätt än som en bonde (Kleinschmidt 2000:113).

En av de grupper som tidigt visade tydliga individualistiska tendenser var aristokratin, vars livsstil och attityder, inte minst uttryckt genom riddardiktningen, framhävde ett flertal individuella karaktärsdrag, exempelvis mod, höviskhet och dygd (Gurevitj 1997:185ff). Bilden av aristokraten, där heraldik och klädedräkt användes för att särskilja olika släkter och deras följn både på slagfältet och vid torneringen, var inte bara ett sätt att skilja på släkter utan också ett sätt att framhäva släktens överhuvud. Högmod var en av de sju dödssynderna och att framhäva sig själv riskerade alltid att ses som högmod. De många exempel där kyrkan klagar på riddarnas fåfänga visar att risken för högmod dock var en risk som aristokratin var villig att ta. Istället för att vara kyska Kristi kämpar, fokuserade riddarståndet på moderiktiga kläder, lyxliv och påkostade gravminnen (Coss 1993:94ff, 148ff).

Medeltidens aristokratiska livsstil innehöll drag som förutspådde den individualism som blev allt tydligare under 1500- och 1600-talen. Att uppfylla gruppens krav innebar samtidigt ett framhävande av den egna personen. I kombination med sökandet efter andra världar och antikens historier startade under renässansen även ett sökande efter människan. Under 1500-talet börjar det rent fysiska utforskandet av människokroppen ta form (Sörlin 2004a:86ff). Samtidigt uppstod en medvetenhet inom de bildade klasserna om att det inom varje individ fanns en individualitet som denne skulle sträva efter att förverkliga, både i handling, i konst och diktning (Johannesson 1996:10). En utveckling där den egna individen fick allt större betydelse under senmedeltiden och tidighistorisk tid kan ses i ett flertal typer av materiell kultur, framför allt i en föremålsvärld som kan kopplas till samhällets härskande skikt. Oavsett om man vill se uppkomsten av en individualitet i den meningen att alla människor ses som unika med ett eget värde redan under 1100-talet, 1400-talet eller 1700-talet, måste man ändå konstatera att det under senmedeltid och tidighistorisk tid uppstår ett helt nytt intresse för att manifesteras och avbilda enskilda individer, och detta på ett helt nytt sätt.

RESIDENSET SOM PERSONLIGT MINNESMÄRKE

De kanske tydligaste och mest påtagliga beläggen för den här utvecklingen under senmedeltiden är en del av de residens som uppförs. Vid sidan om att uppfylla de krav som tiden ställde, kan man nu börja se att även den individuella byggherren framhävs alltmer.

Fig. 1. Stenplattan över ingången till Glimmingehus. Här omtalas att huset började byggas 1499 av Jens Holgersen Ulfstand. Foto: Bengt Lundberg, © Riksantikvarieämbetet.

Inledningens exempel Glimmingehus är ett sådant tydligt exempel. Jens Holgersen Ulfstand, var danskt riksråd och ståthållare på Gotland och ska enligt den omtalade stentavlan ha lagt grundstenen till bygget år 1499. Stenhuset på Glimmingehus är dock förhållandevis gammalmodigt för sin tid, något flera forskare tidigare noterat (Ödman 1996; 1999; 2004, fig. 1). Byggnaden är uppförd som en typisk medeltida borg bakom en vallgrav. Stenhuset är en fyra våningar hög rektangulär byggnad med tjocka väggar, skyttegluggar och smala fönster. Ingången och den inre trappan omges av försvarsanordningar där inträngande fiender kunde attackerats bakifrån och ovanifrån, från varje våningsplan. Med sina försvarsanordningar och skyttegluggar menar många forskare att borgen var en fungerande befästning och ett resultat av Jens Holgersens erfarenheter på slagfältet, medan andra snarare ser borgen som en anakronistisk riddardröm (Olsen 1996:111f; Reinsnert 1999).

Trots alla sina interna försvarsanordningar ger Glimmingehus ett gammalmodigt intryck. Den höga stenbyggnaden var sårbar för tidens eldvapen. Glimmingehus påminner mer om en 1300-talsborg, än om ett samtida renässanspalats, där försvarsdetaljer börjat tonas ner. Det är tydligt att Glimmingehus avsiktligt uppfördes för att påminna dess ägare och hans aristokratiska

gäster om deras gemensamma aristokratiska och ridderliga förflutna, tiden då den höviska riddarkulturen blomstrade. Den här tolkningen om den betydelsefulla historien stärks också av de återanvända stensulpturer som finns i byggnaden. Nästan all figurativ stenkunst är tillverkad av gotländsk kalksten. Flera av skulpturerna är också återanvända och kan stilistiskt dateras till 1200- och 1300-talen (Berggren 1999).

På samma sätt återanvändes en äldre fönsteromfattning med kolonn, kolonnettbas och kapital från tiden kring 1250 i det äldsta stenhuset på Krappe-rups borg. Detta stenhus uppfördes kring 1300. Fönsteromfattningen hittades i rasmassorna från nedrivningen av stenhusets övre våningar, vilket skedde i mitten av 1300-talet. Sannolikt var fönstret minst 50 år gammalt då det murades in i stenhusets övre del. Möjligen flyttades det från den närbelägna kyrkan i Brunby, där det kan ha suttit i det västtorn som revs kring 1300. Då västtornet fungerat som herremannens plats i kyrkan kan återanvändningen av byggnadsmaterial i det nya stenhuset, på borgens nya plats, förutom en rent funktionell tolkning ses symboliskt, där herremannen trots flytten av residenset, från en plats invid kyrkan behöll banden med denna (Carelli 2003:204ff).

Det är tydligt att de avancerade försvarsanordningarna på Glimmingehus också ska ses i ett historiskt perspektiv, som en påminnelse om riddarklassens ärofulla förflutna. Att en borg som Glimmingehus innehåller en mängd försvarsanordningar är i sig inte konstigt. Militära funktioner som vallgravar, krenelerade murar, torn och skyttegluggar är naturliga inslag på de flesta medeltida borgar och aristokratiska residens. Många försök har gjorts att gruppera borgar efter dess militära styrka och försvarsförmåga vid belägringar (t.ex. Lovén 1996). Den här typen av klassificeringar blir dock alltid godtyckliga och bortser dessutom från en mängd andra orsaker till varför en plats befästes militärt.

Grunden för det medeltida frälset var deras funktion som krigare, att mot skattefrihet ställa upp som bepansrad ryttare. Kriget var grunden för frälsets sociala samhällsposition. Att vara en framstående soldat var till viss del essensen av den höviska kulturen under medeltiden. Många av de ideal som knöts till riddaren var grundade på hans roll som krigare. Att vara en frälseman innebar per definition att vara soldat. En stor del av frälsets vardag ägnades genom vapenövningar åt förberedelser för krig. Naturligtvis kom detta även att påverka hur de utformade sina residens (Duby 1977; Hansson 2006:77f).

Mot den här bakgrunden är det inte konstigt att utformningen av borgar och residens präglades av krigiska inslag, vilka kunde vara mer eller mindre påtagliga. Frälsets residens ser ofta befästa ut, ibland eftersom de verkligen var betydelsefulla militära befästningar, men lika ofta för att de var platser som beboddes av män för vilka krigiska aktiviteter var grunden för den sociala

statusen. Närvaron av vallgravar, krenelerade murar och andra militära inslag underströk att det här var en plats som beboddes av en aristokrat, samtidigt som exempelvis en vallgrav avgränsade frälset, både fysiskt och symboliskt gentemot andra grupper i samhället. De krigiska inslagen blir då ett utslag för identitet och grupptillhörighet (Hansson 2006:77ff).

Det är i den här kontexten som befästningarna på Glimmingehus måste förstås. De var naturliga och passande inslag på en byggnad uppförd och bebodd av en aristokrat som Jens Holgersen Ulfstand. Byggnaden i sig, och inte minst stentavlan, visade tydligt vem som låtit bygga borgen och till vilket skikt i samhället han hörde. För en besökare rädde ingen tvekan om att Jens Holgersen var en mäktig aristokrat. Det blev inte minst tydligt när man gick in i huset och såg stentavlans inskription. Huset med sina försvarsanordningar framhävde betydelsen av aristokratin i stort, släkten Ulfstand men också personen Jens Holgersen.

I en analys av senmedeltida engelska residens, som Bodiam, Tattershall och Kenilworth har Matthew Johnson visat hur den här typen av borgar kan ses som uttryck för en manlig elitkultur. Alla borgarna byggdes eller byggdes om av män som tillhörde dåtidens yppersta elit i det engelska samhället och deras liv och status uttrycktes i arkitekturen. På Bodiam fastslog de inmurade vapensköldarna över ingången vem som var byggherre och vilka som var hans släktingar. Borgens till synes starkt militära framtoning kan ses som ett utslag av byggherrens, sir Edward Dallynrigge, lyckade deltagande i Hundraårskriget mellan England och Frankrike. Inkomsterna från kriget bekostade bygget av borgen. För en man med Edwards bakgrund blir närvaron av militära element i arkitekturen nära kopplat till hans person (Johnson 2000; 2002:19ff). Samma resonemang kan föras när det gäller Jens Holgersen Ulfstand på Glimmingehus, men också för exempelvis Arvid Trolle på Bergkvara (se Hansson 2006:52, 156f).

Den typ av senmedeltida så kallade fasta hus som Glimmingehus representerar var således till stora delar ett resultat av ett individualiserat beteende inom aristokratin. Allt tydligare framhävs den egna personen även i arkitekturen. Residenset skulle motsvara individens och familjens status. Under 1400-talets andra hälft byggdes ett antal stora stenhus runt om i Norden. Bland dessa kan nämnas Bergkvara i Småland, Lillö, Vanås och Örup i Skåne samt Vik i Uppland. Som Anders Ödman visat är de här husen dessutom i princip släkt med varandra genom sina byggherrar (Ödman 2004:7f). Jens Holgersen Ulfstand, Glimmingehus byggherre, var svärson till Arvid Trolle och hade således sett svärfaderns stenhus Bergkvara när han lät bygga sitt eget. Jens bror Olof byggde Örup, medan en kusin till Jens första hustru uppförde Vanås. Lillö byggdes av Arvid Trolles svärfar Ivar Axelsson Thott, vars kusin Claus Nielsen

Sparre var byggherre till Vik i Uppland. Ivar Axelsson var en tid även länsherre på Stegeborg i Östergötland, där hans vapensköld sitter inmurad på utsidan av rundtornet i väster (Lovén 1996:81). Alla dessa personer tillhörde högaristokratin och alla ville ha residens som motsvarade deras sociala ställning.

Den här typen av aristokratiskt byggande fortsatte under 1500- och inte minst 1600-talen. Bostaden blev en spegel av ägarens person och status. I samband med det svenska stormaktsväldets expansion under 1600-talet ökade både adelns inkomster och deras anspråk. Sveriges nya ställning som stormakt skulle även avspeglas i den ledande klassens boningar. Deltagandet i 30-åriga kriget gjorde att adelsmännen fick upp ögonen för de europeiska ständsbrödernas bostadshus i Tyskland och Holland. Adels framflyttande av sina positioner under förmyndaregeringen för drottning Kristina gjorde att adelns stenhushusbyggnad tog verklig fart under 1630-talet (Ellehag 1994:24ff; Ellenius 2005).

Aristokratins herrgårds- och palatsbyggande var något som kungamakten och tidens aristokratiska ideal krävde. Representativa bostäder på landet och i staden skulle motsvara den höga kulturella standard som Sveriges nya stormaktsposition krävde. För den enskilde adelsmannen, hans familj och släkt var en ståndsmässig bostad precis som tidigare något som framhävde status och skapade kulturellt kapital. För aristokratin var överflödskonsumtionen en viktig del av livsstilen. Av överflödskonsumtionen var byggnadskonsumtion den mest exklusiva. Därigenom skapades en representativ miljö som kunde motsvara en verklig eller önskad social ställning inom det egna ståndet. Byggnadskonsumtion var den ultimata typen av lyxkonsumtion och det var en viktig del av aristokratins konsumtion att ha pågående byggnadsprojekt, trots att kostnaderna vanligen översteg inkomsterna. För den svenska 1600-talsaristokratin var byggnation ett viktigt ideologiskt instrument (Englund 1989:70ff; Ellehag 1994:18; Ellenius 2005: 472ff).

Även om 1600-talets residens långtifrån liknade medeltidens befästa borgar, kan man fortfarande i en del fall se symboliska, krigiska inslag. När Magnus Gabriel de la Gardie lät omgestalta Läckö i Västergötland lät han målaren Johan Hammer pryda rummen med bataljmålningar från Trettioåriga kriget. Trots en i många stycken rent civil karriär i kungens tjänst var det viktigt för de la Gardie att betona aristokratins militära sida. Ett liknande exempel finns på Skokloster, residens för Carl Gustav Wrangel, som till skillnad från den samtida de la Gardie, framför allt var en framgångsrik krigare. Wrangels sovrum på Skokloster pryddes med krigiska målningar, medan krigiska motiv saknades på väggarna i hustruns gemak (Ellenius 2005: 475ff).

På många sätt existerade samma typ av beteende som under medeltiden. Fortfarande var det viktigt för aristokraten att upprätthålla självbilden av att

Fig. 2. Krapperups borg med familjen Gyllenstiernas släktvapen, de sjuuddiga stjärnorna inhuggna i fasaden. Foto: Bengt Lundberg, © Riksantikvarieämbetet.

vara krigare, även om detta främst skedde på ett symboliskt plan. Genom utsmyckningar, interiört och exteriört framhövdes byggherren och dennes familj. Man kan exempelvis åter nämna Krapperup i Skåne. Under senare delen av 1500-talet omformades en äldre medeltida ringmursborg, från tidigt 1300-tal, till en modern renässansanläggning. Den oregelbundna ringmursborgen ersattes av en modern huvudbyggnad med flera våningar på en kvadratisk plattform omgiven av en vallgrav. På 1600-talet försågs herrgården med flygelbyggnader. Vem som lät starta ombyggnationerna på Krapperup är oklart, men möjligen var det Mogens Clausen Podebusk, som 1571 ärvde godset efter sin moder som då var änka. Arvet innebar att Krapperup övergick från att ha varit i släkten Krognos ägor till släkten Podebusk. Kanske var det detta ägoskifte som kom att manifesteras i en radikal omgestaltning och modernisering (Carelli 2003:111). På samma sätt kan man se inhuggandet av familjen Gyllenstiernas släktvapen, de sjuuddiga stjärnorna i kritsten i huvudbyggnadens västra fasad

som ett utslag av godsets övergång till familjen Gyllenstierna (fig. 2). Detta skedde sannolikt på 1620-talet då Lisbet Podebusk, sondotter till Mogens Podebusk, gifte sig med Henrik Gyldenstierna, varvid godset åter fick ny ägare. Även nu manifesterades ägarbytet i arkitekturen (Kjellberg 1966:150f).

Ett annat exempel är Nynäs i Södermland. Även här framhävs byggherren och hans släkt i arkitekturen, nu interiört genom fem stucktak tillkomna strax efter giftermålet mellan Conrad Gyllenstierna och Eva Lewenhaupt 1675. Taket finns i herrgårdens representationsvåning, två av dem är försedda med de äkta makarnas initialer. I den stora salen finns det största taket, med släkten Gyllenstiernas sjuuddiga stjärna i mitten. I de fyra hörnen finns fyra medaljonger med vapensköldarna för Erik Gyllenstierna (fadern), Beata von Yxkull (modern) samt makarna Conrad Gyllenstierna och Eva Lewenhaupt. Dessutom finns här friherreparets namnchiffer (Ellehag 1994:115, 194f). För en dåtida betraktare framstod ägarens betydelse och plats i den sociala hierarkin tydligt, inte bara genom den ståtliga byggnaden utan även genom att släktförhållandena klargjordes. På samma sätt som tidigare, men sannolikt ännu tydligare än under medeltiden utnyttjades residensarkitekturen under 1600-talet för att framhäva de enskilda byggherrarnas och deras familjers betydelse.

Inte bara manliga aristokrater var inblandade i byggherreskap. Från 1500-talets Skåne finns flera exempel på änkor efter adelsmän som startade stora byggnadsprojekt på sina sätesgårdar. Man kan nämna Görel Faddersdatter Sparre på Torup och Beate Hvidfelt på Svenstorp. Möjligen startades den ovannämnda ombyggnaden av Krapperup redan av Mogens Podebusk moder, Anna Olufsdatter Krognos efter det att hon blivit änka 1540 (Carelli 2003:111).

Ett något annorlunda sätt att ”bygga in” släkten och individen i landskapet och tydligt manifesteras både person och släkt, kan ses på Visingsö genom de många minnesstenar som Per Brahe d.y. lät resa där mellan 1653 till 1680. Visingsö var då centrum i grevskapet Visingsborg som innehafvs av släkten Brahe sedan 1561. Stenarna, som studerats av Jes Wienberg, är resta vid fornlämningar, ruiner och andra viktiga platser runt om i grevskapet (Wienberg 2008). De har inskrifter på svenska eller latin. Inskrifterna berättar om greven och hans släkt och tydliggör deras högadliga status. Att inskrifterna är på latin tyder på att de framför allt vänder sig mot lärd publik. Åtta av stenarna minner om grevarna till Visingsborg och är alla skrivna på latin. Åtta andra stenar är resta vid särskilda platser eller historiska minnesmärken och är skrivna på svenska och/eller latin (Wienberg 2008:268). För Per Brahe d.y. ständsbröder på besök på Visingsö blev det uppenbart till vems landskap de kommit och vad denna person representerade i det svenska stormaktsväldet.

PORTRÄTTMÅLERI OCH GRAVMONUMENT

Vid sidan om byggnader kan även målningar och gravmonument användas för att studera hur individen framställs under senmedeltid, men framför allt 1500- och 1600-talen. Precis som arkitektur är gravmonument ingen materiell kultur som tillkommer slumpmässigt. Både byggnader och gravmonument ska ses som högst medvetet tillkomna och påverkade av sin samtid. De val som ligger bakom utformningen av både en byggnad och ett gravmonument, både de val som görs av beställaren och hantverkaren, avspeglar samtidens mentaliteter och ideologi. Gravmonumentet kan ses som en förlängning av den avlidnes liv och levnadssätt. Syftet med själva gravmonumentet kan sägas vara att visa den döde som person och hur han eller hon levt sitt liv (jfr Staecker 2003:417).

Något egentligt porträttmåleri existerade inte under medeltiden. Medeltidens porträttkonst var i princip helt knuten till kyrkans värld. Renodlat profana porträttbilder är få och utgörs huvudsakligen av bilder av kungar och andra härskare på mynt och sigill. Det är många gånger svårt att bedöma om medeltida avbildningar av personer på målningar och skulpturer i kyrkor verkligen föreställer personen i fråga, eller endast ska tolkas som en schablonmässig symbol för personens sociala status. Ett exempel är Birger Jarls gravmonument i Varnhems klosterkyrka, som förutom jarlen även visar hans andra maka Metchild samt deras 1276 avlidne son hertig Erik (fig. 3). Monumentet anses vara utfört i slutet av 1270-talet, men både jarlen och hans hustru är avbildade i betydligt yngre ålder än den de hade vid dödsfallet. Deras bilder kan därmed ses som en form av symboliska porträtt (von Malmborg 1978:11ff; Svanberg 1987). Samtidigt visar studier av regentsigill, att de personer som avbildas på sigillet, och som genom sigillens inskrift bevisligen är personen i fråga, förändrar sitt utseende över tid, inte minst genom förekomst/avsaknad av skägg. Jämförelser mellan hur kungar framställs på sigill och skulpturer visar också många gånger överensstämmelser, varför man kan utgå ifrån att man eftersträvat en porträttlikhet i avbildningarna (Svanberg 1987:26ff). Men denna porträttlikhet är också starkt knuten till individens sociala status och kan endast knytas till samhällets absoluta toppskikt.

Från 1300-talet och framåt förekommer porträtt allt oftare på gravhällar. De individer som porträtteras är framför allt medlemmar ur aristokratin och det kyrkliga ståndet. Många gånger avbildas de döda i helfigur med ett ramverk av ornament och text. Stor vikt lades vid att säkerställa den dödes sociala identitet och status genom text, vapensköldar och andra attribut som anknöt till personens liv. Fortfarande är det dock högst oklart om bilden av den döde egentligen föreställer personen ifråga (von Malmborg 1978:15). Gravmonu-

Fig. 3. Birger Jarls gravmonument i Varnhems klosterkyrka. Foto: Ulf Nordh, ©Västergötlands museum.

menten hade snarare som första syfte att fastslå den dödes sociala status och fungerade som ett kombinerat minnesmärke över den dödes liv och klassidentitet. Medeltidens konstnärer la ned stora möda på att avbilda klädedräkt och värdighetstecken på rätt sätt, medan de individuella dragen tonades ned. Individerna var snarare en symbol för sin klass än för sin person.

Under 1400-talet ökar dock realismen i konsten. I Sverige blir detta tydligt från Karl Knutssons tid. Av denne kung finns en statyett av Bernt Notke som visserligen är utförd efter kungens död, men som ändå anses vara porträttlik (von Malmberg 1978:17). Under 1400-talet blir det även vanligare att andra aristokrater vid sidan av de kungliga avbildas mer eller mindre porträttligt, exempelvis i reliefer på korstolar och på altarskåp. Men fortfarande sker avbildandet i en rent kyrklig kontext, där de avbildade framträder, som kyrkans välgörare, i bön eller liknande. Från slutet av 1400-talet och början av 1500-talet finns ett antal gravhällar som anses vara mycket porträttlika. Som exempel kan nämnas den välmående domprosten Helge Petersson i Strängnäs, död 1501, vars individuella drag framträder tydligt i jämförelse med gravhällarna över

Fig. 4. Individualiteten i porträttkonsten när det gäller gravmonument framgår tydligt när man jämför gravhällarna över domprosten Helge Petersson och domkyrkokaplanen Johannes Petersson Giesel. Avbildning i ATA (© Riksantikvarieämbetet) samt von Malmberg 1978:19.

domkyrkokaplanen Johannes Petersson Giesel, död 1513 (fig. 4; von Malmberg 1978:18f). Båda männen tillhörde det kyrkliga ståndet men deras ansikten och fysionomier är helt olika. På dessa avbildningar framträder skillnaderna mellan personerna tydligt, med allt fler individuella drag. Bilderna är inte längre enbart symboler för en klass. Individens har här fått företräde framför klassen.

I en studie av reformationens genomslag i 1500-talets Danmark har Jörn Staecker genom en analys av gravstenar visat hur dessa successivt förändras när det gäller utformning, bildframställningar, text och innehåll (Staecker 2003). Staeckers sammanställning av det danska materialet visar även tendenser som är intressanta i det här sammanhanget. Exempelvis visar gravhällar av män oftast bilden av en riddare med vapen samt en vapensköld. Andra gravhällar visar enbart bilden av den dödes vapensköld. En intressant tendens är att gravhällar med vapensköldar och textram är populära fram till 1540-talet, då typen mer eller mindre försvinner. Gravhällar från senare perioder innehåller framställningar av den döde individen tillsammans med en text-

tavla (Staecker 2003:425ff). Den här förändringen kan både ses när det gäller gravhällar över adelsmän och högre präster och kan ses som en utveckling där individen nu träder fram före släkten (vapenskölden). En viktig period i den här förändringsprocessen är 1500-talets mitt. Detta är en brytningstid då även tydligt protestantiska detaljer och texter framträder på gravstenarna. I den här kontexten blir då framträdandet av individualiteten och den egna personen något som kan kopplas samman med reformationen. Ett viktigt inslag i denna process är säkerligen kopplingen mellan protestantismens starkare betoning av den personliga tron och den personliga frälsningen (Sörlin 2004b:183ff, 198).

Ett mer regelrätt porträttmåleri utvecklas i Norden först under 1500-talet. Det äldsta bevarade egentliga porträttet av en svensk föreställer Margareta Vasa, Gustav Vasas syster. Målningen är försedd med ätten Vasas släktvapen samt en lång inskrift som även nämner tavlans tillkomstår, 1528. Porträttet av Margareta Vasa är typiskt för det tidiga 1500-talet, då många furstehus började sammanställa gallerier med tavlor över ättens anfäder och anmödrar som ett sätt att legitimera ättens ställning (Lindgren 1996:244). För en kuppmarkare som Gustav Vasa var strävan efter att legitimera sin kungavärdighet av största vikt (Johannesson 1998:22ff). Det är i denna kontext man kan se de kända porträtten av Gustav Vasa, där bilden av landsfadern är tydlig. När porträttkonsten i Sverige utvecklades under 1500-talets lopp gick kungafamiljen i täten och den kungliga porträttsamlingen började växa. År 1529 fanns det tretton tavlor på Gripsholms slott, 1548 hade antalet stigit till nittio (Johannesson 1996:25). Genom en växande porträttsamling skulle gästande furstar och sändebud se att den nya kungasläkten ägde samma makt och rikedom som de gamla furstehusen i Europa. Porträtten hade således även en viktig symbolisk funktion att spela (Gillgren 2009).

Framväxten av porträttmåleriet visar ett intresse för människans yttre som inte var närvarande under medeltiden. Detta intresse byggde på tanken om att människans yttre var tecken på hennes inre. Rätt tolkade kunde man via de yttre dragen vinna kunskap om människans hälsa, dygder, avsikter och framtida öden. Därför blev avbildandet av en människa även en fråga om en avbildning av hennes inre egenskaper och själsliv. För fursten gällde det att framstå som ett dygdigt exempel för sina undersåtar (Johannesson 1996:26f; 1998). Bilden av en mäktig kung skulle således utstråla makt.

Enligt Mereth Lindgren hade 1500-talets porträttkonst två huvudsakliga syften. Det första gällde att verkligen återge en persons utseende, inte bara ansiktet utan även helheten, hela gestalten. Syftet var dessutom att framhäva den avbildades kvaliteter och status. Porträtten skulle vara ett monument över

den avbildade (Lindgren 1996:247). Båda dessa syften kan sägas vara uppfyllda när det gäller de kända porträtten av Gustav Vasa, men gällde även generellt för alla avbildningar vid den här tiden. En liknande tolkning gör Kurt Johansson som menar att det främsta syftet med renässansens porträttkonst var att framställa den avbildade som innehavare av alla de dygder, de förträffliga moraliska egenskaper, som dåtiden ansåg att en människa skulle äga. All konst hade både pedagogiska och moraliska syften. Bilderna lyfte fram eftersträvarvärda exempel ur historien på hur en furste skulle agera (Johansson 1996:112, 25; 1998:34; Olin 2005:450; Gillgren 2009).

Det var kungafamiljen som ledde vägen, men redan i mitten av 1500-talet följde aristokratin efter. Ett exempel är ett minnesporträtt av Nils Sture (fig. 5). Nils Sture mördades på initiativ av Erik XIV i Sture-morden 1567. Tavlan är sannolikt tillkommen kort därefter. Porträttet visar Nils Sture i trekvartsfigur med ena handen vilande på ett bord och den andra på dolken i bältet. På ömse sidor om hans axlar syns hans vapensköldar (Lindgren 1996:255). Här framträder Nils Sture således i flera roller. Bilden tydliggör att han tillhör aristokratin och den anrika ätten Sture. Av inskriften framgår att han är greve av Västervik samt herre till Hörningholm och Tullgarn. På bilden framträder även Nils Sture som en världsvan, självsäker man och det är bilden av Nils som är mest framträdande. Just familjehistorien är ofta närvarande i aristokratin porträtt. Genom att betrakta porträtt av släktens anfader och föredömen skolades släktens avkommor in bilden av den egna släktens förträfflighet. Porträtten blev ett slags relikter över släktens framträdande medlemmar samtidigt som minnet över enskilda medlemmar av släkten hölls levande (Olin 2005:451f). I fråga om porträttet av Nils Sture kan man möjligen säga att han i första hand framträder som individ, i andra hand som del av en släkt, även om de två delarna naturligtvis kompletterar varandra. Men jämfört med exempelvis medeltidens gravhällar som ofta hade stora vapensköldar i centrum, är det här snarare personen som står ut i första hand. Personen har fått företräde före släkten.

Under 1600-talet ökade adelns behov av porträtt och skulpturer och allt fler konstnärer etablerade sig i Sverige. Det ökande intresset för porträtt var bidragande till att konstnärerna organiserade sig i skrän, i Stockholm 1622 och 1639. I adelsprivilegierna 1617 hade adeln tillskrivits rätten att anställa egna, av skråna oberoende, målare vilket ytterligare understryker porträttkonstens starka expansion i början av 1600-talet (von Malmborg 1978:53, 74).

En annan kategori porträtt som framträder allt mer under 1600-talet är epitafierna, minnestavlor placerade i kyrkor. Epitafier kan ses som ett utslag av reformationen. Samtidigt som sidoaltarna i kyrkorna försvann fylldes kyrkorummen med epitafier. Till skillnad från de gravmonument som fanns tidigare

Fig. 5. Porträtt av Nils Sture från andra halvan av 1500-talet. Den unge Nils framträder som en självsäker aristokrat. Foto © Nationalmuseum.

var de bilder som framställdes på epitafier av en annan sort. Medan gravhällarnas bildframställningar ofta innehåller "gammalmodiga" aristokratiska ideal, där adelsmannen kläs i rustning och vapen, visar epitafierna samma person klädd i moderna renässanskläder. Sannolikt beror denna skillnad på att epitafierna ska ses som en utveckling av de bildframställningar som tidigare fanns på sidoaltarna. Tanken är här snarare att visa att den döde fortfarande är bland de levandes skara (Staecker 2003:418).

Epitafiernas komposition är mycket enhetlig. I mitten av tavlan finns ett bibliskt motiv, vanligen Kristus på korset. Runt detta är den berörda familjen samlad, med husfadern och sönerna på bildens högra, förnämare, sida och husmodern och döttrarna på den vänstra. Vanligen är personerna på bilden knästående och blickande ut mot betraktaren. Syftet med den här typen av tavlor är att de ska utgöra minnestavlor över den döda familjen. Medan porträttmåleriet ska förknippas med aristokratin och högre borgare, är epitafier något som framför allt lockade lågadeln, borgarna och inte minst präster med familjer (Lindgren 1996:259ff). Typologiskt kan epitafier delvis ses som en motsvarighet till de vapensköldar av trä som i samband med begravningar under medeltiden hängdes upp i kyrkorna (Fulton 1996:294). Skillnaden består främst i att medan de medeltida sköldarna avbildade släktens vapen, framträder även de döda personerna på det sena 1500-talets epitafier. Detta kan ses som ett steg i utvecklingen mot att låta individen träda fram ur släktens skugga. Under 1600-talet framträder även de avbildade med tydligt individuella drag på porträtten.

PÅ JAKT EFTER INDIVIDEN

Att individer framträder allt mer som aktiva aktörer i den materiella kulturen under senmedeltid och tidighistorisk tid är tydligt, särskilt inom aristokratin. Även om ovanstående genomgång inte visar några entydiga resultat och de tre kategorier av material som diskuterats sinsemellan är väldigt olika till sin karaktär, finns ett antal tendenser värda att notera. Man kan i vissa delar se hur individen fortfarande står tillbaka i relation till familjen. I andra sammanhang träder aktören fram ur familjen och släktens skugga. Samtidigt framträder 1500-talet som period av förändring.

Som berörts ovan var byggnadsverksamheten den mest kostnadskrävande verksamheten. Arkitekturen är också den mest offentliga typ av materiell kultur som diskuterats. Stora byggnader som borgar och residens är synliga och kan ses av alla, till skillnad från ett porträtt, som endast kan ses av den eller de som släpps in i de salar där tavlorna hänger. Det här påverkar naturligtvis tolkningen av materialen.

När det gäller byggandet av borgar och residens är visserligen frånvaron av välbevarade byggnader från perioden före 1400 ett problem, men det förefaller som att det är just under 1400-talet som företeelsen att mura in byggherrens vapensköld i byggnaden etableras. Vapenskölden blir därmed både en tydlig markering av dennes person, samtidigt som hans eller hennes släkt lyfts fram. Det är en intressant tendens att det många gånger verkar som att arvsskiften

och inte minst ägobyten till nya ägarläkter föranleder att byggprojekt initieras. Det visar att arkitekturen används aktivt som ett socialt medium. Man bör även notera att detta är något som både berör män och kvinnor, i det senare fallet framför allt änkor. Kanske ska man se de senares byggenskap som ett sätt att visa oberoende.

Samtidigt som byggnader är ett effektivt och påtagligt sätt att framhäva sin byggherre, är de ändå kanske framför allt ett sätt att påvisa släktens storhet. För att kunna se inmurade vapensköldar eller stuckaturer krävs att en besökare får komma inpå eller till och med in i byggnaden, vilket innebär att precis som för porträtten är det kanske snarare ståndsbröderna inom aristokratin som kan ta till sig byggnadernas budskap. För den "vanlige", icke-aristokratiske iakttagaren framstår byggnaden kanske mer som hemort för en särskild släkt eller familj. Fortfarande under 1600-talet är byggnader något som kanske främst förknippas med släkt än med individ. Under den diskuterade perioden kan man se tendenser till att byggnaderna allt tydligare kopplas till individer och aktörer, men fortfarande sker detta inom gruppens och familjens ram. Kanske ska residensen snarare ses som ett uttryck för en klassidentitet än för en enskild individ, eller för att markera individens betydelse inom den egna klassen.

Det analyserade gravhällsmaterialet ger en något annan bild. Här framträder individer tydligare som enskilda personer under 1500-talets lopp. Inte minst förefaller 1500-talets mitt som en brytningstid, då gravhällarnas stora vapensköldar försvinner till förmån för mer framträdande individualiserade avbildningar av den döde. Kanske ska man se den förändring, individualisering, som sker i samhället under 1500-talet inte bara som en konsekvens av upptäckten av individen, kanske ska detta snarare kopplas till reformationen med dess starka betoning av det individuella ansvaret för frälsningen? Det kan vara intressant att notera att det faktiskt är i kyrkliga sammanhang som individen tidigast, tydligast men också mest offentligt framträder, både på gravmonument och på epitafier. Medan det krävdes tillträde till byggnaders närhet eller inre, där även porträtten hängde, för att notera dess koppling till en speciell aktör, var kyrkorna med gravmonument och epitafier en offentlig miljö.

Genom att se på de potentiella mottagarna för det budskap man avsåg att sända ut kan man tala om att aktörer framträder på olika sätt i skilda delar av samhället och med olika typer av publik. Som byggherre och genom sina gravmonument visar aristokratin upp sig som aktörer i en offentlighet, där var och en kan se deras storhet, även om denna ibland fortfarande kanske främst identifieras med släkten eller klassen. Genom att låta avbilda sig på porträtt framträder individen däremot för en betydligt mindre krets av likasinnade personer av samma sociala status som en själv, de som fick komma in i slot-

ten och borgarna. Så även om porträtten på ett sätt tydligt visar aktören som individ, sker det fortfarande inom en grupp av likasinnade. Gruppens, eller klassens om man så vill, betydelse för aktörens sociala kontext är fortfarande viktig långt in i 1600-talet. Så ur ett arkeologiskt perspektiv måste fortfarande individen i tidighistorisk tid ses i ett tydligt grupp- eller klassperspektiv på samma sätt som under medeltiden. Men inom en grupp som aristokratin kan dock samtidigt ett allt mer individualiserat förhållningssätt spåras.